

БОСПОРО-РИМСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ I СТ. ДО Н.Е. – ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ III СТ. Н.Е.: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Правові взаємини Боспорського царства з Римом у другій половині I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н.е. становлять значний інтерес із точки зору розуміння місця та ролі стародавніх держав, що розташовувалися на теренах сучасної України, в світовому цивілізаційному процесі. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто у працях істориків В.І.Кадєєва, В.М.Д'якова, В.М.Зубаря, С.Ю.Саприкіна, С.В.Д'ячкова та ін. [1; 2; 3; 4; 5]. Водночас, слід констатувати, що юридична наука до цього часу має суттєві лакуни у висвітленні названих питань.

Протягом V–II ст.ст. до н.е. на Боспорі відбулося формування гегемоністської симмахії нового типу. Вона являла собою своєрідний сплав республіканських та монархічних елементів. Наприкінці II ст. до н.е. відбулися важливі зміни. Близько 110 до н. е. боспорський цар Перісад V був змушений передати владу цареві Понтійського царства Мітрідату VI Євпаторові [6, с.659], що, за висновком Д.П.Калістова [7, с.280], знаменувало проголошення особистої унії: дві держави об'єднувалися під управлінням одного монарха, водночас зберігаючи власні органи державного управління, фінансові системи, військові формування тощо.

Дослідниками відзначається, що вже з часу правління Мітрідата Євпатора Боспорська держава за формою правління стала являти собою монархію [8, с.8], на думку деякого з фахівців, із яскраво вираженими східноелліністичними рисами [9, с.181]. У цей період, а точніше ще на початку III ст. до н. е., подвійність в найменуванні боспорських правителів («архонт» та «цар») зникає. Це свідчить про зміцнення царської влади. Влада монарха посилюється настільки, що вже Спарток III (304–284 рр. до н. е.) став відкрито називати себе царем усього Боспору [10, с.16]. Поступово ліквідовувалися деякі форми самоврядування й демократичні установи, що виникли у ранній період існування грецьких міст у Причорномор'ї [11, с. 91; 12].

Після загибелі Мітрідата VI Євпатора у 63 до н.е. Боспорське царство надовго потрапляє до зони військово-політичного впливу Риму. Римське право до певної міри позначається на розвитку правових інститутів Боспору.

Виходячи з аналізу відомих епіграфічних та нарративних джерел дослідники зазначають, що на відміну від інших держав Північного Причорномор'я Боспорському царству була притаманна власна специфіка у відносинах з Римською імперією. Якщо в Тірі,

Ольвії та Херсонесі розміщувалися римські війська, то на території Боспорської держави римських гарнізонів не було, хоча воно майже увесь час лишалось союзною Риму державою, правителі якої затверджувалися на престолі в столиці імперії. Окрім того, Боспор сплачував імперії трибут. Фахівці-антикознавці відзначають, що кожна з північнопричорноморських держав мала особливий правовий статус, наданий Римом та закріплений відповідними міжнародно-правовими угодами. Хоча тексти їх до нашого часу не збереглися, спираючись на значну кількість непрямих даних все ж можна визначити сутність цього статусу.

У працях істориків-антикознавців ХХ – початку ХХІ ст. значна увага приділяється й висвітленню особливостей політико-правових відносин між Боспорським царством та Римом у постмітрідатівську епоху на межі нашої ери [7, №4; 13]. Основи найбільш підтримуваної протягом тривалого часу концепції були запропоновані М.І.Ростовцевим іще на початку минулого століття. Зміст її полягає у наступному: після розгрому Мітрідата VI Євпатора Римська держава на сході зіткнулася з новим супротивником – Парфією. Прагнучи забезпечити свої азійські володіння, набуті за роки боротьби з понтійським царем, римляни створили вздовж кордонів з Парфією мережу васальних залежних царств на чолі з династами. Вони мали за обов'язок створювати своєрідну «буферну зону» між Парфією та римськими територіями, а також максимально елінізувати підпорядковані їм області з метою створити новий тип соціальної організації – муніципальний. Цим римські правителі намагалися викоренити попередню структуру військово-адміністративного управління царськими землями, що ґрунтувалася на ірано-ахменідській системі землеволодіння. Її ліквідація дозволяла у недалекому майбутньому перетворити васальні «буферні» або клієнтні держави, серед яких не останнє місце посідали Понтійське та Боспорське царства, на римські провінції.

При цьому Рим старався впливати, насамперед, на Боспорську державу, використовуючи для цього її традиційні зв'язки з Понтом. За часів правління Нерона Римська імперія спробувала навіть перетворити Боспорське царство на свою провінцію [14, с.207], незадовго до цього зважившись на такий крок відносно Понтійської держави. Саме з цими планами, на думку М.І.Ростовцева, було пов'язане втручання римлян у внутрішні справи Боспорського царства. Перетворивши завдяки зусиллям Марка Антонія Боспор та правлячих там Асандра та онуку Мітрідата Євпатора Динамію на своїх васалів, римляни в особі Августа, Агріппи, а пізніше – Калігули, здійснили спробу об'єднати Понтійське та Боспорське царства у єдину державу на чолі з римськи налаштованою правлячою понтійською династією

Зенонідів. Однак населення Боспору, насамперед сарматські та меотські племена, виступили проти римських ставлеників, обравши у якості уособлення їхніх незалежницьких настроїв Динамію, дочку Фарнака II, у якій вбачали спадкоємицю мітрідатівських традицій [15, с.147–151].

Вважаючи себе союзницею та другом Риму, шанувальницею Августа та Лівії, Динамія зуміла відстояти самостійність Боспорського царства та свій трон. Але після того, як її новий чоловік, цар Полемон I з династії Зенонідів, був затверджений Римом царем на Боспорі та відкрито повів справу до об'єднання його з Понтом, де до того правив протягом понад двох десятків років, Динамія покинула його та, перебравшись на азійську половину царства, підтримала Аспурга, спадкоємця Асандра та представника місцевої сарматської династії у його планах, спрямованих на здобуття престолу всього царства. Коли Полемона I у боротьбі з прибічниками Аспурга та Динамії, швидше за все в 8/7 р. до н.е., було вбито, цариця вдруге повернула собі титул правительки Боспору, а згодом передала престол Аспургові. Рим, який був зайнятий війнами на Дунаї, не зміг вчасно втрутитися, і це допомогло Боспору зберегти державність. Та все ж Динамія та Аспург проводили цікавиту проримську політику, підтримуючи самоврядування міст в інтересах Риму. Лише починаючи з 70–80-х рр. XX ст. ця концепція М.І.Ростовцева стала дещо переглядатися та уточнюватися у зв'язку з виявленням нових епіграфічних та нумізматичних джерел [16, с. 53; 17; 18].

Після періоду правління сина Мітрідата VI Євпатора – Фарнака, а пізніше – Асандра (47–17 рр. до н. е.), та пасіонарної онуки Мітрідата Динамії [19, с.558], засновником нової боспорської династії царів, що іменувалася на честь римського імператора Тиберіями-Юліями [20, с.10] у I-II ст. н. е. став син Динамії Аспург (7–38 рр. н. е.) [12, с.191]. До серед. I ст. н. е. боспорський престол посідали представники місцевої династії. У 63 р. імператор Нерон (54–68 рр. н.е.) ліквідував Боспорське царство, приєднавши його до новоствореної римської провінції Понт, але в 69 р. новий імператор Веспасіан Флавій (69–79 рр. н.е.) відновив його як формально самостійну державу [21, с.69]. Боспор остаточно перейшов під безпосередній контроль римських намісників. Опинившись у залежності від Риму, правителі Боспору з часів правління Асандра стали носити офіційний титул «друга цезаря і друга римлян» [19, с.606]. Римський уряд не лише не протидіяв вживанню пишної титулатури підвладними йому царями, але й навпаки в особі імператорів запозичував східну пишність. Плутарх повідомляє про те, що в Римі були прихильники того, щоб сенат проголосив Юлія Цезаря царем позаіталійських провінцій і Цезар, перебуваючи в інших землях, повинен був би носити царську корону [22, с.489].

Римським імператорам віддавалися божеські почесті, а Авреліан назвав себе *dominus et deus*. Вже Динамія називає Августа «богом і сином бога» [23, с.29].

Вступаючи на престол? боспорський цар обов'язково мав здобути затвердження від римського імператора і регалії своєї влади (наприклад, Котісу I, як союзному цареві, було даровано відповідні інсигнії: курульне крісло, вінець, скіпетр та урочисту паноплію) [24, с.176]. Тому за часів правління Котіса I до титулатури боспорських царів включається звання пожиттєвого першосвященника Августів та римське ім'я (*praenomen*) Тіберія Юлія. Статус союзного царства накладав на боспорських правителів певні обов'язки щодо імперії: комплектувати підрозділи допоміжних військ для римської армії, передавати римській адміністрації «щорічну данину» тощо.

Факт залежності Боспору від Риму яскраво засвідчено нарративними джерелами. До нашого часу дійшло важливе повідомлення Діона Кассія: «Гай Калігула за рішенням сенату подарував Полемону, сину Полемона, царство його батька» (τὴν πατρῶαν ἀρχήν). Незважаючи на допущену автором неточність, адже істориками давно доведено, що у Діона мова йде про Полемона II, сина Котіса III та Антонії Трифени, дочки Полемона I, царя Понту та Боспору [4, с.238], і у спадщину ним було отримано лише батьківські володіння у Понтійському царстві [6, с.658–659], а поява його на Боспорі малоімовірна [25, с.128; 26, с.83], наведений фрагмент все ж цілком адекватно розкриває сутність тогочасних взаємин між Боспорським царством та Римською імперією.

Наприкінці I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е. особливо посилюється римський вплив на фінансову систему Боспорської держави. За часів правління імператора Августа було прийнято закон, відповідно до якого за імператором закріплювалося виключне право на чеканку золотих монет у Римській імперії та підвладних їй державах. Саме тому й на Боспорі з 16 р. до н.е. припинилося карбування золотих монет. З 9 р. н.е. воно відновлюється, але тепер вони за вагою повинні були відповідати римському ауреусу. На аверсі боспорських золотих монет тепер карбувався портрет римського імператора, а на реверсі – портрет імператриці чи імператорського спадкоємця. Від імені боспорського царя на монетах лишилася тільки монограма, що засвідчує його обмежені права [23, с.23–24; 26, с.180]. За часу правління імператора Нерона боспорські монети вже зовсім не відрізнялися від монет римських провінцій [28, с.108].

Політична залежність від Римської імперії, до якої потрапили міста Боспору після смерті Мітрідата Євпатора, відбилася на офіційній титулатурі боспорських царів, у формулі *φιλοκτιστῆρ καὶ φιλορώμιος* – «друг цезаря та друг римлян». За свідченням Аппіана та Діона Кассія, першим до друзів та союзників римлян було

причислено Фарнака, сина Мітрідата Євпатора. Це сталося тоді, коли Гней Помпей надав йому владу над Боспором. Як зазначає Б.І.Надель, факту найменування союзника *φιλορῶμιος* завжди передувало укладення договору про дружбу з Римом [29, с.212]. Відповідно до такого договору союзники Риму охороняли його кордони, отримуючи натомість регулярні субсидії, імперське заступництво та право самоврядування без права здійснення самостійної зовнішньої політики. Отже, такий договір з Римом був і у Боспорського царства. І оскільки римське право не знало спадкової царської влади, такий договір мусив поновлюватися кожним боспорським царем при вступі на престол. Це призводило до того, що формула «*φιλορῶμιος*» кожного разу неначе оновлювалася та наповнювалася новим змістом. Титул «друг» надавався після визнання царя законним монархом, як це було з Фарнаком. Полемона ж було вписано до переліку «друзів» через чотири роки після вступу на престол та визнання його Римом. Страбон називає сучасну йому Боспорську державу «підвладною» Риму та повідомляє, що римські імператори призначають боспорських царів [30, с. 671].

Траплялося, що за своїм затвердженням боспорські царі навіть їздили до Риму. Так, відомий факт поїздки до імператора Тиберія сина Динамії Аспурга [31, с.206]. Ця подія знайшла відображення не лише в офіційних документах [32, №364], але й у боспорському монетному карбуванні: в обігу з'явилися статери, на одному боці яких було вміщено портрет Аспурга та монограма слова «цар», на іншому – портрет Тиберія з його іменем та титулом. На думку А.Н.Зографа, перший випуск цих статерів відноситься ймовірно до 14 р. н.е., співпадаючи з початком правління Тиберія [33, с.196].

Аспургова поїздка до імператора, яка іменувалася боспорськими можновладцями «сходженням» (*ἀνάβασις*) [31, с.198, 205], очевидно, означала не просто черговий прояв римської зверхності над Боспорською державою. Сутність справи полягала у якомусь новому повороті політики, котрий зробив реальною й корисною особисту зустріч імператора та боспорського правителя. Очевидно, раніше Август спілкувався з попередниками Аспурга лише за допомогою листів або через послів. Тепер же обставини змінилися і обидві сторони визнали за необхідне проведення прямих переговорів.

Виходячи з аналізу політичної ситуації, Т.В.Блаватська вважала цілком ймовірним, що внаслідок поїздки Аспурга у 14 р. н.е. було укладено боспоро-римський договір. Його зміст у загальних рисах, можливо, був аналогічним іншим подібним міжнародно-правовим угодам. Зазвичай сторони зобов'язувалися не здійснювати ворожих актів одна проти одної та не дозволяти третій державі шкодити їм. Безсумнівно, договір містив згадки про право гостинності та право

посилати посольства. Окрім політичних зобов'язань, договір міг містити й економічні статті. Не маючи можливості достеменно дослідити зміст угоди, дослідники оцінюють її доволі неоднозначно: «...Незалежно від конкретного змісту договору Аспурга з Римом, цей акт, безсумнівно, передбачав певний ступінь підпорядкування Боспору могутній середземноморській імперії. Разом із тим, наступні війни Аспурга з сусідами та посилення при ньому Боспору дозволяють думати, що умови цієї залежності залишали достатнє поле для ініціативи боспорського правителя у місцевих північнопричорноморських справах» [31, с.206–207].

З кінця I і до середини III ст. н.е. до вільних міст та до міст сенатських провінцій, що управлялися намісниками, римським урядом призначалися куратори, до компетенції яких, окрім іншого, включалися й фінансові справи [34, с.597]. Вони призначалися на кількарічний термін і часто здійснювали контроль над низкою сусідніх громад. Куратори були відповідальними лише перед імператором. У провінції Віфінія-Понт існувала наділена імператором особливими повноваженнями особа, яка вела справи, що стосувалися фінансових питань, і з Боспорською державою [35, с.189]. Про це ми довідуємося з листів Плінія до імператора Траяна [36, с.261].

Як вважають дослідники, кураторами провінції Віфінія-Понт були Максим та Лікомора. Один з них опікувався питаннями хлібопостачання, інший, мабуть, вів якісь справи із Боспором та стежив за діями боспорського царя Савромата I. Можливо, що Лікомора був куратором, який відав зовнішньополітичними справами, пов'язаними з Боспором [23, с.29]. Такі ситуації, вочевидь, виникали неодноразово. Відомо, наприклад, про виклик до Риму імператором Антоніном Пієм боспорського царя Реметалка для розбору якихось спірних питань між ним та римським куратором [37, с.435].

М.І. Ростовцев припускав, що за часу правління Траяна при Савроматі I на Боспорі перебували військові агенти римського імператора, які знаходилися поруч і надавали йому допомогу в здійсненні військових заходів, – це були вищі військові чиновники із широким титулом «завідувач царством», що зазвичай мали права римського громадянства та носили родове ім'я імператора [38, с.161–162].

Посередником у справах між Римом і Боспором був імператорський прокуратор провінції Віфінія та Понт. При імператорі Клавдії прокуратор Юній Цилон брав участь в урегулюванні суперечки щодо престолу між Мітридатом VIII та Котісом I. Його підлеглий і пізніше спадкоємець Юлій Аквіла керував разом з намісником Мьозії військовою інтервенцією. Саме Цилон, а не легат Дідій Галл вів переговори із царем аорсів Евноном щодо

перепровадження до нього полоненого Мітридата та переправлення його до Риму.

Зносини Боспорської держави з Римом здійснювалися й через посланців. Пліній у листах до Траяна визначає два ранги посланців боспорського царя: кур'єри (tabellarius) та послы (legatus) [36, с.261]. Очевидно, кур'єром боспорського царя був Агафус, що згадується в написі II ст. н.е. [19, с.572]. Він – доблесний політарх, чудовий лохаг і до того ж проримськи налаштований політик. Деякі міста, як, наприклад, Фанагорія, зносилися з Римом безпосередньо, про що говорить знайдений у Римі напис із іменем посла боспорської Фанагорії [23, с.31].

Повсюдно римський уряд опирався на місцеву аристократію, що була пов'язана з римськими діловими колами. Вірність цих людей Римській імперії забезпечувалася тими матеріальними вигодами, які вони одержали в умовах римського панування. Римські імператори підтримували й представників боспорської знаті. Їй римський уряд надавав права римського громадянства, і ці нові римські громадяни ставали до певної міри політичними агентами імператора на Боспорі.

Усі наведені факти, що засвідчують тісні відносини між Римом та Боспорською державою дозволяють дійти висновку: царство в цей час із деякими пересторогами можна вважати периферією римської цивілізації. Правова системи Боспору зазнала певного впливу римського права. Неможливо визначити, наскільки значним був цей вплив. Але сам факт його наявності не може ігноруватися вітчизняною історико-правовою наукою.

Список літератури: 1. Кадеев В.И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н.э. – III в. н.э. // Вестник древней истории. 1979. № 2. 2. Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки Московского гос. пед. института. 1942. Т. 28. Каф. истории древнего мира. Вып. 1. 3.Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. – первая половина VI в.). К., 1998. 4. Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. М., 2002. 5. Дьячков С.В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н.э. – III в. н.э. // Вестник Харьковского университета. 1992. № 363. История. Вып. 26. 6. Гавриленко О.А. Понтийское царство // Юридична енциклопедія. Т.4. Н-П. К., 2002. 7. Калистов Д.П. Этюды из истории Боспора в римский период // Вестник древней истории. 1938. № 2 (3); № 4. 8. Астахов В.А. Боспорское царство в I в. до н.э. (политическая организация). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1991. 9. Никитина И.П. Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I-III вв. // Античная древность и средние века. Сб. статей. Ученые записки Уральского гос. университета. № 53. Сер. историческая. Вып. 4. Свердловск, 1966. 10. Десятчиков Ю.И. К вопросу о происхождении династии Спартокидов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. 1985. № 185. 11. Спивак И.А. О народном собрании в полисах Боспора (V-I вв. до н.э.) // Проблемы греческой культуры. Симферополь, 1997. 12. Сапрыкин С.Ю. Город и царская власть в Понтийском государстве Митридатов // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). Х., 1997. 13. Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. М., 1951. 14. Сапрыкин С.Ю. Академик М.И.Ростовцев о Понтийском и Боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. 1995. № 1. 15. Ростовцев М.И. Бронзовый бюст боспорской царицы и история Боспора в эпоху Авгу-

ста // Древности. Труды Моск. археологич. об-ва. Т. XXV. 1916. 16. Фролова Н.А. О времени правления Динамии // Советская археология. 1978. № 2. 17. Фролова Н.А. К вопросу о начале правления Аспурга на Боспоре // Вестник древней истории. 1979. № 1. 18. Карышковский П.О., Фролова Н.А. Правление Асандра на Боспоре по нумизматическим данным // Древнее Причерноморье. Одесса, 1990. 19. Корпус боспорских надписей. М.; Л., 1965. 20. Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. Керчь, 1998. 21. Анохин В.О. Боспорське царство // Енциклопедія історії України: В 5 тт. Т. 1. К., 2005. 22. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х тт. Т. 2. М., 1986. 23. Цветаева Г.А. Боспор и Рим. М., 1979. 24. Болтунова А.И. К надписи IOSPE, II, 400 // Вестник древней истории. 1954. № 1. 25. Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. М., 1951. 26. Фролова Н.А. Монетное дело Боспора. М., 1997. 27. Карышковский П.О. Боспор и Рим в I в. н.э. по нумизматическим данным // Вестник древней истории. 1953. № 3. 28. Фролова Н.А. Медные монеты Котиса I как исторический источник // Советская археология. 1976. № 3. 29. Надель Б.И. Боспорская надпись – IOSPE, II, 33 // Вестник древней истории. 1948. № 3. 30. Страбон. География: В 17 кн. М., 1964. 31. Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. 1965. № 2. 32. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 33. Зограф А.Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 16. 1951. 34. Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. Princeton, 1950. 35. Фролова Н.А. Из истории Боспора в середине II в. // Вестник древней истории. 1972. №1. 36. Переписка Гая Плиния Цецилия Секунда с императором Траяном // Вестник древней истории. 1946. № 2. 37. Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. М.; Л., 1949. 38. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918.

Надійшла до редакції 04.09.06

В. А. Греченко

РАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗМІЩЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1929–1933 РР.)

Тоталітарний режим суттєво змінив відносини партії з державними й громадськими організаціями. З кінця 20-х рр. починається новий етап історії політичної системи радянського суспільства, коли зникають останні, небагаточисельні елементи демократизму у державному управлінні і завершується формування командно-адміністративної системи управління.

Найхарактернішою рисою командно-адміністративної системи управління стало висунення на перший план ролі партійного апарату, його збільшення та зрощування з державним апаратом. У кінці 20-х – на початку 30-х рр. відбувається стрімке зростання управлінського апарату, перш за все, у сфері управління народним господарством, що поступово обмежувало роль рад як органів влади. Зростання чисельності державного апарату йшло величезними темпами. Паралельно йшов процес «перетрусу» державного апарату. У 1929 р. починається «чистка» державного апарату, в результаті якої 10% службовців було звільнено [1, с.96].

Як пише С.В.Кульчицький: «Ради розглядалися як принципово нова, народна влада, що виникла вперше в історії людства і являла собою державну форму диктатури пролетаріату. Ради й справді були ще не званою формою диктатури, але не класу, а політичної партії, тому що диктатура класу неможлива» [2, с.147].